

4P
Б86

1-2

15.30

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМ. М. П. ДРАГОМАНОВА

НБ НПУ

імені М.П. Драгоманова

На правах рукопису

100310796

БОН Анжеліна Михайлівна

ІЕРАРХІЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ВЕРШИНИ
СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА (НА МАТЕРІАЛІ СГ
ЗІ СЛОВОМ-ВЕРШИНОЮ ВОДА)

10.02.02 – Російська мова

А.Бонні

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 1996

Дисертація є рукопис.

Дисертація виконана на кафедрі російської мови філологічного факультету Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Науковий керівник - кандидат філологічних наук, доцент
ПЛУЖНИКОВА ТАМАРА ІВАНІВНА

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
БРИШИН ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ
- кандидат філологічних наук, доцент
КОКОЙЛО ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ

Провідна організація - Чернівецький державний університет
ім. Ю. Федьковича

Земист дисертації відбудеться "5" березня 1996 р. о 14.30
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.04 в
Українському державному педагогічному університеті
ім. М. П. Драгоманова за адресою : 252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Автореферат розіслано "25" листопада 1996 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради Виконаний Г. П. ВИШНЕВСЬКА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність роботи. Реферована дисертація присвячена розв'язанню одного з головних завдань лексикології – визначенню принципів опису семантичної структури лексичних одиниць. При цьому автор дотримується думки, що лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) слова упорядковані ієрархічними відносинами. При такому розумінні питання постає проблема створення ефективної методики встановлення ієрархії семантичної структури лексеми, чому і присвячене дане дослідження.

Для досягнення поставленої мети необхідно було описати одну з лексико-семантичних груп (ЛСГ) номінативів. Нами обрана ЛСГ "рідина", оскільки аналізована лексема вода є одним з її членів.

У роботі використаний міжрівневий принцип опису мовного матеріалу, який в останні роки став особливо актуальним.

Вияв смислових відношень між мотивуючим (словом-вершиною) і мотивованими (елементами словотвірного гнізда (СГ)) в СГ спрямований на вирішення актуальної проблеми дериватології – визначення формально-семантичних зв'язків у комплексних одиницях словотвору.

Встановлення ієрархії семантичної структури лексеми – це спроба вирішення актуальної лексикографічної проблеми – деталізації та уніфікації словникових дефініцій.

Мета дослідження – довести ієрархічність семантичної структури непохідної лексеми, обумовлену мотиваційною активністю її семантичних ознак на епідигматичному і дериваційному рівнях, та належність цієї лексеми до тієї або іншої лексико-семантичної групи.

Реалізація поставленої мети потребує вирішення таких зав-

дань:

1) описати лексико-семантичну групу "рідина", визначивши в ній місце лексеми вода. Виявити семантичні ознаки складових аналізованої ЛСГ:

2) за допомогою дефініційного та інтуїтивно-логічного аналізу визначити семантичні ознаки і семи в структурі слова вода, проаналізувавши епідигматичні відношення в семантичній структурі цієї лексеми:

3) виявити мотиваційну активність семантичних ознак слова вода у похідних на парадигматичному і синтагматичному рівнях:

4) відзначити семантичні ознаки та значення у слові вода, виявлені в результаті реверсії.

Наукова новизна роботи полягає у запропонованні автором оригінальної методики визначення ієрархії семантичної структури непохідного слова, яка ґрунтується на розумінні словотвірного гнізда як своєрідного суперексплікатора семантичної структури слова-вершини на лексичному рівні.

Описується досі не досліджена відкрита ЛСГ "рідина", до якої входить слово вода, визначаються семантичні ознаки, властиві для лексем даної ЛСГ.

У результаті проведених дослідів доповнено наявне СГ зі словом-вершиною вода: воно складає 817 похідних різних ступенів деривації, з яких 460 лексем утворені безпосередньо від номінатива вода.

Досі ж не описані ні СГ зі словом-вершиною вода, ні семантична структура самого слова-вершини з точки зору взаємозалежності семантики твірного слова та його похідних. Вперше дериват трактується як ремотиватор, тобто аналіз семантики похідного дає змогу виявити семантичні ознаки твірного.

На захист виносяться такі положення:

1. Семантичні ознаки в структурі слова, спільні для всіх компонентів ЛСГ, до якої воно входить, займають ядерне місце в ієрархії значень цієї лексики.

2. Ієрархія семантичних ознак і значень в семантичній структурі лексики визначається їх продуктивною здатністю на епідигматичному та дериваційному рівнях.

3. Словотвірне гніздо розглядається як суперексплікатор семантичної структури слова-вершини на лексичному рівні.

4. Дериват виступає ремотиватором при виявленні семантичних ознак твірного слова.

5. Словникові тлумачення немотивованих слів-вершин необхідно подавати, враховуючи належність дефінованої лексики до певної ЛСГ і на основі ієрархії семантичних ознак.

Методологічну основу дисертації становлять вироблені лінгвістичною наукою принципи і прийоми дослідження мовного матеріалу, який інтерпретується з точки зору діалектичного методу пізнання дійсності, зокрема теорії відображення, принципу сходження від чуттєво-конкретного до абстрактно-конкретного.

Специфіка аналізованого матеріалу та обрання напрям дослідження обумовили застосування описового методу з елементами порівняльного, методу компонентного та дефініційно-логічного аналізу, квантитативного методу, елементів опозитивного, дистрибутивного, трансформаційного методів, прийомів морфемного, словотвірного, а також структурно-семантичного аналізу лексем.

Теоретична і практична значимість роботи.

Проведене дослідження практично обґрунтовує теорію ієрархічного упорядкування семантичної структури слова, розширює уявлення про мотиваційні відношення між твірним словом і дериватом, сприяє розв'язанню загальнотеоретичної проблеми виявлення формально-семантичних зв'язків між мовними одиницями на слово-

люються мета і завдання роботи, винесені на захист положення, встановлюється теоретичне і практичне значення дисертації. Її методологічна основа та окремі методи дослідження.

У главі 1 - "Структура лексико-семантичної групи номінативів зі значенням "рідина" та семний аналіз її компонентів" - описується названа ЛСГ, характеризуються семантичні множники членів цього лексичного гнізда /за визначенням ЛСГ В.В.Виноградова/, обґрунтовується місце лексеми вода у структурі дослідженої ЛСГ.

Вказана лексико-семантична група - не основний об'єкт дослідження представленої роботи. Аналіз її - одне з завдань, обумовлених алгоритмом досягнення основної мети дисертації - визначення ієрархії семантичної структури лексеми вода. Окремим завданням є вияв диференціальних та інтегральних семантичних ознак, властивих усім словам даної ЛСГ, оскільки інтегральні ознаки стають ядреними в семантичних структурах членів лексичного гнізда, тобто і в лексемі вода. Підчас опису лексико-семантичної групи "рідина" у роботі послідовно проводяться паралелі з аналогічним лексичним матеріалом української мови. Така типологія підтверджує встановлене структурування даної ЛСГ у російській мові.

1. У процесі дослідження автор оперує термінами семантична категорія (СК), семантична ознака (СОзн), сема та лексико-семантична група (ЛСГ). Існуюче термінологічне різночитання обумовило необхідність конкретизації розуміння вищеназваних понять.

У нашому тлумаченні СК - це характеристики, властиві усім словам даної ЛСГ. Стосовно семи СК виступає як архисема (загальна сема родового значення). СК являє собою найвищий ступінь абстракції.

У межах СК виділяються семантичні ознаки - диференціальні

семи, які відображають побічні характеристики позначеного.

Семантичні ознаки виражаються семами. Згідно І.В. Арнольд, під терміном "сема" автор розуміє "елементарну складову лексичного значення слова, яка відображає розрізнявані мовою ознаки означеного".

При трактуванні терміна "лексико-семантична група" нами приймається точка зору Г.Н. Шипіциної: "ЛСГ - це об'єднання семем за загальною функцією, яка виявляється семантичною спільністю словникових дефініцій. ЛСГ - це семантична парадигма семи".

2. Обсяг ЛСГ "рідина" був визначений у результаті добору слів із загальним значенням "рідкий". Дослідження проводилось у синхронному плані з використанням у ряді випадків діахронічних екскурсів, оскільки всебічний науковий опис сучасного стану мовних явищ не може здійснюватись без урахування попередніх форм його розвитку. Етимологічні тлумачення наводяться лише у разі необхідності додаткової аргументації щодо належності тієї чи іншої лексики до аналізованої ЛСГ.

3. Дана ЛСГ отримала назву за загальною для всіх її елементів ознакою 'рідина', яка уточнює семантичну категорію 'речовина', властиву всім значенням слів аналізованої ЛСГ, і, в свою чергу, конкретизується за допомогою сем диференціального характеру, зокрема, семою 'текучість', яку виділяємо на підставі словникової дефініції лексики рідина: "речовина, якій властива текучість".

При класифікації назв рідини враховуються також екстралінгвістичні фактори: функціональна ознака і походження. На цьому ґрунтується можливість виділення в межах аналізованої ЛСГ лексем, які позначають:

- 1) напої і настойки (167 слів);
- 2) рідкі продукти та страви (49 слів);

твірному рівні.

Запропонована методика визначення ієрархії семантичної структури непохідного слова як вершини словотвірного гнізда може бути використана в лексикографічній практиці, при читанні лекцій з курсу "Сучасна російська мова", спецкурсів з лексикології та словотвору на філологічних факультетах педінститутів та університетів. Матеріали дослідження можуть бути корисними і українським філологам.

Апробація роботи здійснювалась у формі доповідей і повідомлень на звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу Вінницького державного педагогічного інституту /1993-1995/ та засіданнях кафедри російської мови Українського державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова /1993-1994/, на наукових і науково-практичних міжвузівських конференціях: м. Вінниця, 1991, 1992, 1994, м. Полтава, 1993, м. Бар, 1994; представлена у 5 публікаціях.

Об'єм і структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох глав, висновків, викладених на 175 сторінках друкованого тексту, списку використаної літератури з 306 найменувань та додатку, куди увійшли 14 таблиць, словник та список умовних позначок.

Двоплановість предмета дослідження - слово вода характеризується, з одного боку, як член ЛСГ "рідина", з іншого, як вершина словотвірного гнізда - обумовила дуальність об'єкта пошуку.

1. В результаті вибірки з різних лексикографічних джерел складена картотека російських лексем, які входять до ЛСГ "рідина". Вона налічує 351 одиницю. Пошук додаткових аргументів на користь запропонованого структурування аналізованої ЛСГ спонукав автора залучити до аналізу мовний матеріал однієї з споріднених мов - української. Вибірка із СУМ представлена кар-

тотекою з 340 одиниць.

2. Опис словотвірного гнізда зі словом-вершиною вода здійснений на основі картотеки, яка складається з 817 лексем. Вибір вказаного гнізда обумовлений достатньою місткістю вершини гнізда і значною потужністю самого гнізда. Обсяг його (порівняно з даними "Словообразовательного словаря русского языка" О.М.Тимонова - 339 дериватів) розширений за рахунок включення похідних з діалектної та спеціальної лексики, оскільки слово во да розглядається як одиниця загальнонародної мови, а не тільки літературно обробленої її частини.

Джерела дослідження. Матеріалом для дисертації послужили дані різних лексикографічних видань: 1. Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти тт./АН СССР, Ин-т рус. яз. - М.-Л.: Наука, 1948-1965. 2. Словарь современного русского литературного языка: В 20-ти тт./АН СССР, Ин-т рус. яз. - М.: Рус. яз., 1991.-Т.1-2. 3. Толковый словарь русского языка: В 4-х тт./Под ред. Д.Н.Ушакова. - М.: Сов. энциклопедия, 1935-1940. 4. Тимонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х тт. Ок.145000 слов. - М.: Рус. яз., 1985. 5. Сводный словарь современной русской лексики: В 2-х тт./АН СССР, Ин-т рус. яз. - М.: Русский язык, 1990-1991. 6. Словник української мови: В 11 тт./АН УРСР, Ін-т мовознавства ім.О.О.Потебні - К.: Наукова думка, 1970-1980, а також словники нових слів російської мови, діалектні, історичні словники, етимологічні словники російської і української мови та інші довідкові видання /всього 66 найменувань/. Ілюстративним матеріалом послужили приклади з художньої літератури та публіцистики.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації. Її актуальність, визначаються предмет та об'єкт дослідження, форму-

люються мета і завдання роботи, винесені на захист положення, встановлюється теоретичне і практичне значення дисертації, її методологічна основа та окремі методи дослідження.

У главі 1 - "Структура лексико-семантичної групи номінативів зі значенням "рідина" та семний аналіз її компонентів" - описується названа ЛСГ, характеризуються семантичні множники членів цього лексичного гнізда /за визначенням ЛСГ В.В.Виноградова/, обґрунтовується місце лексеми вода у структурі дослідженої ЛСГ.

Вказана лексико-семантична група - не основний об'єкт дослідження представленої роботи. Аналіз її - одне з завдань, обумовлених алгоритмом досягнення основної мети дисертації - визначення ієрархії семантичної структури лексеми вода. Окремим завданням є вияв диференціальних та інтегральних семантичних ознак, властивих усім словам даної ЛСГ, оскільки інтегральні ознаки стають ядреними в семантичних структурах членів лексичного гнізда, тобто і в лексемі вода. Підчас опису лексико-семантичної групи "рідина" у роботі послідовно проводяться паралелі з аналогічним лексичним матеріалом української мови. Така типологія підтверджує встановлене структурування даної ЛСГ у російській мові.

1. У процесі дослідження автор оперує термінами семантична категорія (СК), семантична ознака (СОзн), сема та лексико-семантична група (ЛСГ). Існуюче термінологічне різночитання обумовило необхідність конкретизації розуміння вищеназваних понять.

У нашому тлумаченні СК - це характеристики, властиві усім словам даної ЛСГ. Стосовно семи СК виступає як архисема (загальна сема родового значення). СК являє собою найвищий ступінь абстракції.

У межах СК виділяються семантичні ознаки - диференціальні

семи, які відображають побічні характеристики позначеного.

Семантичні ознаки виражаються семами. Згідно І.В.Арнольд, під термином "сема" автор розуміє "елементарну складову лексичного значення слова, яка відображає розрізнявані мовою ознаки означеного".

При трактуванні терміна "лексико-семантична група" нами приймається точка зору Г.Н.Шипішиної: "ЛСГ - це об'єднання семем за загальною функцією, яка виявляється семантичною спільністю словникових дефініцій. ЛСГ - це семантична парадигма семи".

2. Обсяг ЛСГ "рідина" був визначений у результаті добору слів із загальним значенням "рідкий". Дослідження проводилось у синхронному плані з використанням у ряді випадків діахронічних екскурсів, оскільки всеобічний науковий опис сучасного стану мовних явищ не може здійснюватись без урахування попередніх форм його розвитку. Етимологічні тлумачення наводяться лише у разі необхідності додаткової аргументації щодо належності тієї чи іншої лексики до аналізованої ЛСГ.

3. Дана ЛСГ отримала назву за загальною для всіх її елементів ознакою 'рідина', яка уточнює семантичну категорію 'речовина', властиву всім значенням слів аналізованої ЛСГ, і, в свою чергу, конкретизується за допомогою сем диференціального характеру, зокрема, семою 'текучість', яку виділяємо на підставі словникової дефініції лексики рідина: "речовина, якій властива текучість".

При класифікації назв рідини враховуються також екстралінгвістичні фактори: функціональна ознака і походження. На цьому ґрунтується можливість виділення в межах аналізованої ЛСГ лексем, які позначають:

- 1) напої і настойки (167 слів);
- 2) рідкі продукти та страви (49 слів);

3) рідкі речовини рослинного походження (17 слів):

4) рідкі речовини тваринного походження (33 слова):

5) рідкі відходи (8 слів):

6) рідкі хімічні сполуки (77 слів).

4. Характеризуючи лексеми досліджуваної ЛСГ, орієнтуємося на їх словникові дефініції, а у випадку їхньої відсутності звертаємося до синтагматичного аналізу.

У складі ЛСГ спостерігається низка лексико-семантичних едностей, які відносяться одна до одної як парадигми різних ступенів. Взаємини між компонентами цих парадигм становлять переважно відносини включення. Так, підпорядковані поняття анисовка, березовка, лимоновка, листовка входять до складу підпорядкованого поняття водка: слова бешамель, кабул, провансаль, сабайон є гіпонімами стосовно лексеми соус, ширшої за значенням.

Водночас, внаслідок "неоднолінійності" парадигматичних відношень у лексиці, деякі з парадигм різних ступенів можуть одночасно виявитися підпорядкованими або перехрещеними. Кваліфікаційною ознакою групи виступає або взаємозамінність їхніх компонентів на одному семантичному рівні, або протиставлення на іншому. Наприклад, у контексті спостерігається взаємозаміна слів алкоголь, выпивка (ЛСВ2), спиртне.

ЛСГ притаманні також привативні опозиції, які надають внутрішній структурі ЛСГ вигляд багатоступінчастої ієрархічної системи. Слова із узагальненими значеннями (настойка, вино, суп, соус та под.) та слова з конкретнішими значеннями (вишневка, кагор, рассольник, майонез та под.) існують у взаємодності, уточнюючи одне одного.

Семантична співвіднесеність лексем аналізованої ЛСГ супроводжується формальною схожістю. Можна виділити корневі морфеми, наявні у цілому ряді слів: навар, отвар, увар, узвар, взвар; мо-

молоко, молочко, молоки; кровя, сукровина; сперма, спермин; сливки, сливки.

Багато слів близькі і за словотвірним формантом (наприклад, позначення настоянок, наливок, горілок). Наявність морфемної схожості у лексемах аналізованої ЛСГ приводить до того, що більшість із них пов'язані одна з одною не тільки семантично, а й формально-семантично.

Подібність слів проявляється також на рівні епідигматичних відносин. Ця схожість виражена передусім явищем регулярної багатозначності, коли у лексем, семантично схожих основним значенням, розвиваються однакові вторинні значення: назви вин за сортами винограду (каберне, мальбек, мальвазія, мускат, мускатель, рислінг, силванер): номінації лікарських настоянок за назвою рослин, з яких вони виготовлені (алонис, лигиталис, м'ята, крушина, толистяник): наявність вторинного значення "напій" у лексемах, які позначають "рідину" (молоко, сок, вода, бальзам) та деякі інші.

Нами визначене місце лексеми вода (ЛСВ5) у структурі ЛСГ "рідина". Слово віднесене до назв безалкогольних напоїв нетваринного походження.

5. У процесі дослідження була виділена інтегральна СОзн 'рідина', властива усім словам, що утворюють дану ЛСГ.

За допомогою дефініційного та інтуїтивно-логічного аналізу в семантичній структурі слів для позначення рідини вдалося виділити функціональні, локативні, квалітативні СОзн, а також одиничну темпорально-обставинну СОзн. Функціональні СОзн 'призначення', 'спосіб приготування', 'склад' є диференціальними для лексем, що складають ЛСГ "рідина".

До числа квалітативних СОзн відносяться колір', 'смак', 'консистенція', 'температурна характеристика', 'запах', 'розчинність',

'хімічний склад', 'горючість'.

До локативних СОзн, які виділяються в семантиці слів аналізованої ЛСГ, відносяться: 'тваринний організм', 'організм людини', 'рослинний організм', 'надра землі'.

Одинична для лексем аналізованої ЛСГ темпорально-обставинна СОзн 'відрізок часу' властива слову березовища (березовий сік). Вона маніфестується семою 'весною'.

Ядерними у семантиці лексем для позначення рідни є функціональні СОзн 'для утамування спраги', 'продукт харчування', 'лікувальний засіб', 'гігієнічний засіб', 'сфера господарчої діяльності', тому що виділені у значній кількості слів аналізованої ЛСГ.

У 2 главі - "Аналіз семантичної структури слова-вершини словотвірного гнізда вода на основі реверсивної функції ремотиваторів" - обґрунтовуються семантичні ознаки і семи у смисловія структурі слова вода, визначається ступінь мотиваційної активності СОзн, встановлюється ієрархія семантичної структури слова-вершини вода.

1. Глибоке вивчення семантичної структури гнізда у російському мовознавстві започаткував О.М.Тихонов, описуючи різні типи смислових відношень між членами словотвірної пари, ланцюжка, парадигми.

Під словотвірним гніздом, за твердженням О.М.Тихонова, ми розуміємо упорядковану відношеннями похідності сукупність слів, що характеризуються спільністю кореня.

Усталеним є погляд, що СГ у парадигматичному плані представлено сукупністю словотвірних парадигм (СП), а у синтагматичному - сукупністю словотвірних ланцюжків (СЛ).

Щоб описати структуру гнізда, ми використовували поняття:

1) дериваційного кроку; 2) глибини гнізда за максимальною

кількістю кроків у похідних; 3) складності гнізда, залежної від кількості словотвірних структур у ньому; 4) потужності гнізда, зумовленої кількістю похідних у гнізді.

Є. Л. Гінзбург пропонує називати деривацією гнізда "чітко впорядковану послідовність тактів деривації, що відкривається першим і закривається останнім тактами деривації СГ", а його глибиною - "максимальний такт деривації гнізда". В даному випадку ми приєднуємось до цього.

2. Словотвірну парадигму як сукупність усіх безпосередньо похідних від однієї твірної основи визначила О. А. Земська. СП становить своєрідну одиницю виміру словотвірного потенціалу продукуючого: чим більше значень і слів, виразників цих значень, представлено в СП, тим плідніша сила продукуючого.

3. Наукове уявлення про СЛ сформувалось порівняно недавно. Існує погляд, за яким СЛ розглядається як різновид словотвірної парадигми (О. І. Мойсєєв). Ми дотримуємось традиційного тлумачення СЛ, сформульованого О. М. Тихоновим: "Словотвірний ланцюг - це ряд спільнокорених слів, пов'язаних між собою відносинами послідовної похідності".

4. За формою організації СЛ бувають лінійними і лінійно-віяльними. Оскільки в СГ перші два кільця будь-якого ланцюга входять у певний частиномовний блок СП у вигляді словотвірної пари - слово-вершина → дериват 1-го ступеня, - а інші кільця можуть послідовно мотивувати одне одного чи утворювати пучок похідних, мотивованих дериватом 1-го ступеня, такі структурні елементи СГ ми визначаємо як підгнізда. Це робочий термін, використаний задля завдань дослідження, і його застосовано у межах цієї праці.

5. Якою б не була сукупність спільнокорених слів відносного СГ, у цій сукупності існує одиниця, з якою безпосередньо

або опосередковано пов'язані (як похідні від неї) всі інші одиниці цієї сукупності – це вершина СГ, яка за визначенням Є. Л. Гінзбург, є першим тактом деривації.

6. За даними "Словообразовательного словаря русского языка" О. М. Тихонова, в СГ зі словом-вершиною вода нараховується 339 похідних різних ступенів деривації, які утворюють субстантивний, ад'єктивний, вербальний та адвербіальний блоки, кожен з яких характеризується більшою чи меншою глибиною. Це гніздо віяльно-даншогового типу. Підгнізда наявні у всіх блоках, окрім адвербіального.

Аналізоване СГ відкритого типу. Його межі поширюються за рахунок складних слів, в яких варіативним є компонент з іншим коренем, наприклад, водянисто-блакитний, водорість-кріофіл, прісноводно-дельтовий.

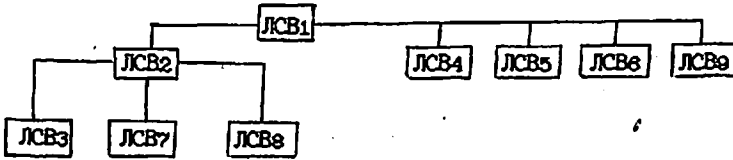
7. Оскільки об'єкт дослідження – семантична структура слова-вершини СГ, на початковому етапі роботи визначаємо набір значень лексеми вода шляхом аналізу словникових дефініцій. В процесі дослідження матеріалів тлумачних словників нами використується один з найважливіших методів семантичних досліджень – метод компонентного аналізу, достатньо обґрунтований у працях лінгвістів (І. В. Арнольд, О. С. Ахманова, Л. М. Васильєв, А. Гудавіцкс, Є. В. Гуліга, Ю. В. Казерін, М. Г. Комлев, В. І. Косолапов, О. О. Кретов, О. М. Кузнецов та інш.).

Відзначаючи плідність використання словникових дефініцій на початковій стадії аналізу, більшість лінгвістів вважає цей прийом недостатнім. Хоча у тлумачних словниках часто відзначаються істотні семантичні ознаки, однак принцип компонентного опису не провадиться послідовно, внаслідок чого у словникових дефініціях не завжди є змога відшукати повний набір смислових елементів, бо їхня кількість надто мала, позаяк вона обумовлена можливостями

суб'єкта, який сприймає і оперує цими даними (О.М. Кузнєцов).

8. Аналіз епідігматичних відносин між лексико-семантичними варіантами слова вода показав, що семми досліджуваної лексики знаходяться у відносинах включення та пересікання /див. схему 1/.

Схема 1

Епідігматичні відносини між ЛСВ слова вода.

Найбільшу активність продукування маніфестують С0зн 'кількість', 'маса', 'рівень', 'хімічний склад', м.сце знаходження', 'лікувальний засіб', 'людина', 'розчинник', 'гігієнічний засіб', 'смак', 'для утамування спраги', 'значимість для людини', 'здібність пропускати світло'.

8. Для рішення визначених завдань було обрано алгоритм дослідження, за яким шляхом дефініційного, інтуїтивно-логічного та синтагматичного аналізів визначено набір сем. властивих лексемі вода, з'ясувавши здібність продукування цих С0зн і сем на епідігматичному рівні, встановлено ступінь їхньої активності у похідних, організованих у частининомвні блоки в межах парадигм СТ зі словом-вершиною вода.

Впродовж аналізу семантичної структури слова-вершини використовувались робочі терміни потужність С0зн та мотиваційна активність С0зн. Потужність С0зн визначається за кількістю похідних, в семантичних структурах яких актуалізується ця С0зн. Мотиваційна активність С0зн встановлюється з урахуванням глиби-

ни словотвірного ланцюга у похідних, де зберігається дана С0зн.

9. Як правило, семантика похідного слова обумовлена семантикою твірного. У нашому дослідженні ми доводимо, що існує і зворотний зв'язок. О.І. Мойсєєв, наприклад, відзначає: "Центральним, визначальним колом словотвірної пари є похідне слово, а не твірне, тому похідне слово "шукає" своє твірне, а не навпаки".

Розглядаючи СГ як результат експлікації на лексичному рівні семантичних ознак твірного слова, ми визначаємо у дериватах реверсивну функцію і в цьому розумінні розглядаємо їх як ремотиватори. Даний робочий термін використовується, коли словотвірна семантика похідного ніби уточнює відображальну семантику твірного.

Під реверсивною функцією ми розуміємо зворотний зв'язок похідного з твірним.

У результаті дериваційного аналізу похідних слова вода з урахуванням їх реверсивної функції встановлено такі С0зн, які виконують функцію ремотиваторів: 'середовище зростання', 'середовище проживання', 'релігійні вірування', 'температурна характеристика', 'засіб сполучення', 'для занять спортом', 'щільність', 'здатність гасити вогонь'. Дані С0зн не відображаються у словниковій дефініції досліджуваного номінатива, але їхня наявність у семантиці слова вода може підтвердитись на синтагматичному рівні, наприклад, С0зн "середовище зростання" - водорість, водяні лілії.

Узагальнення результатів аналізу представлено у висновках.

1. Як елемент лексичного гнізда, слово містить у своїй семантиці і ознаки, спільні для всіх членів цієї лексико-семантичної групи. ЛГС "рідина" в російській мові включає 351 лексему. В структурі ЛСГ нами виявлена об'єднуюча всі лексеми групи інтегральна СК 'рідина', яка реалізується в С0зн 'текучість'.

Ідентификаторами в аналізованій ЛСГ виступають слова сок, напиток, раствор та подібні, в семній структурі яких сема "рідина" очевидна.

ЛСГ "рідина" побудована на гіперонімічних відносинах. На рівні гіпонімів аналізована ЛСГ відкрита (найменування горілок, вин, супів, юшок, соусів та под.), на рівні ж гіперонімів вона закрита.

У цілому структура ЛСГ має так звані "польовий" характер. Центр "поля" представлений найуживанішими, найбагатозначнішими, найзагальнішими за своїм основним значенням словами (вода, молоко, сок, водка та под.), які оточені більш конкретними і маловживаними (аперитив, тинктура, дигиталис, муст, оршад та інші). Чим спеціалізованіше значення слова (бешамель, коллодій, лігроин, лизол, нітробензол та под.), тим рідше воно вживається, тим більше віддаляється від ядра ЛСГ. До периферії також відносяться усі слова, які мають стилістичну маркованість (березовица, взвар, медовуха, опивки тощо).

Шляхом дефініційно-логічного аналізу в семантичних структурах номінативів зі значенням "рідина" виявлені функціональні, локативні, квалітативні семантичні ознаки, а також одинична темпорально-обставинна ССзн.

Дослідження українських мовних відповідників до російських лексем підтвердило правильність запропонованого структурування ЛСГ "рідина" у російській мові, оскільки в українських лексемах спостерігаємо такі ж самі ССзн.

Ядерними в семантиці лексем аналізованої ЛСГ виступають функціональні ССзн 'для утамування спраги', 'продукт харчування', 'лікувальний засіб', 'гігієнічний засіб', 'сфера господарчої діяльності'.

Лексема вода (ЛСВ5) включена нами в ряд позначень безалко-

гольних напоїв нетваринного походження.

2. Дефініційно-логічний та інтуїтивний аналізи лексеми вода дозволяють виділити в її семантичній структурі загальноорядну СК "рідина", квалітативну ('фізичні властивості', 'хімічні властивості'), функціональну ('значимість для людини і живих організмів), обставинну (локативну та подійну), квантитативну ('кількість'), екзистенціальну ('форма вияву'), а також конотативну ('оцінка') семантичні категорії, виражені в ряді семантичних ознак і сем.

Аналіз епідігматичних відносин між ЛСВ слова вода показав, що найбільшу мотиваційну активність виявляють ССзн 'кількість', 'маса', 'рівень', 'хімічний склад', 'місце знаходження', 'лікувальний засіб', 'людина', 'розчинник', 'для утамування спраги', 'гігієнічний засіб', 'смак', 'значимість для людини', 'здатність пропускати світло'.

3. Аналіз семантичної структури слова вода на основі реверсивної функції ремотиваторів, даючи змогу усвідомити специфіку її компонентів, збагнути характер взаємозв'язку, взаємообумовленості, дозволив визначити ієрархію ССзн у структурі аналізованого номінатива. Встановлено, що місце ССзн в ієрархії семантичної структури лексеми здебільшого визначається його здатністю продукувати.

Вищі ступені в установленні нами ієрархії посідають найбільш потужні у мотиваційному відношенні ССзн 'текучість' (16,7%), 'значимість для людини і живих організмів' (12,9%), 'маса' (9,2%), 'кількість' (7,8%), 'здатність просочуватися' (7,7%).

На нижчих ступенях ієрархії знаходяться наступні ССзн (наводяться за зниженням їхньої потужності): 'сфера господарчої діяльності' (6,9%), 'хімічний склад' (5,7%), 'середовище зростання' (3,4%), 'середовище проживання' (3,2%), 'рівень' (3,2%),

'форма організації' (2,3%), 'релігійні вірування' (2,1%), 'для утамування спраги' (2,0%), 'стихія = руйнівна сила' (1,9%), 'температурна характеристика' (1,8%), 'засіб сполучення' (1,6%), 'лікувальний засіб' (1,5%), 'глибина' (1,3%), 'розчинник' (0,9%), 'для занять спортом' (0,7%), 'місце знаходження' (0,4%), 'колір' (0,3%), 'продукт харчування' (0,3%), 'агрегатний стан' (0,3%), 'явище природи' (0,2%), 'щільність' (0,2%), 'здатність гасити вогонь' (0,1%).

Семантичні ознаки 'людина', 'живі істоти (не люди)' представлені у семантиці похідних, але не актуалізуються в їхніх семантичних структурах.

Семантичні ознаки 'спосіб реалізації', 'гігієнічний засіб', 'здатність відобразити світло', 'звук', 'запах', 'смак' не реалізуються у семантиці дериватів, але виділяються нами у семантичній структурі номінатива вода у результаті аналізу словникових дефініцій або ж виявлені на синтагматичному рівні. Ці СЗн займають нижні ступені в ієрархії семантичної структури слова-вершини СГ вода.

Мотиваційна активність СЗн слова вода у похідних на парадигматичному і синтагматичному рівнях виявлена нами в результаті аналізу лексем, що входять до складу дослідженого СГ, що дало змогу виявити ряд сем, що актуалізуються в дериватах різних ступенів похідності.

Перший ступінь в ієрархії семантичних ознак лексеми вода представлений СЗн 'текучість'. Вона мотивує 77 похідних 1-го ступеню деривації, 54 деривати 2-го ступеню, 6 лексем 3-го ступеню словотворення, що становить відповідно 9,5%, 6,6%, 0,7% від загальної кількості членів СГ вода.

Другий ступінь в ієрархії виявлених нами у семантиці номінатива вода семантичних ознак займає функціональна СЗн

'значимість для людини і живих організмів'. Вона актуалізує семантику 52 дериватів 1-го ступеню, 48 похідних 2-го ступеню, 6 дериватів 3-го ступеню похідності, що відповідно складає 6,2%, 5,9%, 0,7% від кількості членів СГ.

Висока мотиваційна активність властива також С0эн 'маса', яка актуалізує семантичні структури 35 лексем 1-го (4,1%), 30 слів 2-го ступеню (3,9), 11 похідних 3-го ступеню (1,3%) і 1 деривата 4-го ступеня словотворення (0,1%).

Мотиваційна активність інших С0эн наводиться нижче відповідно до зниження їхньої актуалізації у семантиці похідних.

Квантитативна С0эн 'кількість' актуалізує семантичні структури 33 дериватів 1-го ступеню (4%), 26 похідних другого ступеню (3,2%), 8 лексем 3-го ступеню похідності (0,8%).

Квалітативна С0эн 'здібність просочуватися' мотивує 43 слова 1-го ступеню (5,3%), 16 лексем 2-го ступеню (1,8%), 4 похідних 3-го ступеню (0,4%), 2 деривати 4-го ступеню словотворення (0,2%).

Функціональна С0эн 'сфера господарчої діяльності' актуалізує семантичні структури 32 похідних 1-го ступеню (3,9%), 15 лексем 2-го ступеню (1,8%), 9 дериватів 3-го ступеню (1,1%).

Квалітативна С0э 'хімічний склад' домінує у семантиці 27 похідних 1-го ступеню (3,3%), 20 лексем 2-го ступеню (2,4) дериватів.

Функціональні С0эн 'середовище зростання' та 'середовище проживання' мають відповідно потужність 3,4% і 3,2%. С0эн 'середовище зростання' мотивує 14 похідних 1-го ступеню (1,7%), 9 лексем 2-го ступеню (1,1%), 5 дериватів 3-го ступеню (0,6%). С0эн 'середовище проживання' актуалізує семантику 17 слів 1-го ступеню (2%), 5 похідних 2-го ступеню і 5 лексем 3-го ступеню (по 0,6%) ступенів словотворення.

Квалітативна ССзн 'рівень' характеризується потужністю 3,2%. Вона мотивує 19 похідних 1-го ступеню (2%), 8 дериватів 2-го ступеню (0,8%).

Екзистенціальна ССзн 'форма організації' актуалізує відповідно семантику 11 (1,3%), 7 (0,7%), 2 (0,2%) лексем 1-го, 2-го, 3-го ступенів похідності.

Функціональна ССзн 'релігійні вірування' мотивує 18 лексем, 14 з яких знаходяться на 1-му ступені деривації (1,7%), 4 на другому (0,4%).

ССзн 'для утамування спраги' актуалізує семантичні структури 12 лексем 1-го ступеню (1,4%) і 5 дериватів 2-го ступеню (0,6%) словотворення.

Екзистенціальна ССзн 'стихія = руйнівна сила' актуалізує семантику 16 дериватів, 10 з яких займають 1-й ступінь похідності, а 6 - 2-й. У процентному відношенні це становить відповідно 1,1% і 0,7%. ССзн 'температурна характеристика' у межах квантитативної СК 'фізичні властивості' виконує функції актуалізатора семантичних структур 8 лексем, які перебувають на першому ступені деривації (1%) та 6 слів на 2-му ступені (0,7%).

Функціональна ССзн 'засіб сполучення' має мотиваційну активність, що дорівнює 1,6% і домінує у семантиці похідних 1-го ступеню (0,8%) і 6 дериватів 2-го ступеню (0,7%) деривації.

Функціональна ССзн 'лікувальний засіб' мотивує 12 похідних, з яких 11 знаходяться на 1-му ступені деривації (1,3%) та одне - на 2-му (0,1%).

Квалітативна ССзн 'глибина' актуалізує семантичні структури 3 похідних 1-го ступеню (0,3%), 6 дериватів 2-го ступеню (0,7%), 2 слів 3-го ступеню і 1 лексеми 4-го ступеню похідності (0,1%).

Функціональна ССзн 'розчинник' мотивує 8 дериватів: 4 з них

перебувають на 1-му ступені (0,4%), 4 - на 2-му ступені деривації (0,4%).

Функціональна СОзн 'для занять спортом' мотивує 6 лексем, 3 з них - на 2-му ступені деривації (0,3%), 3 - на 3-му ступені (0,3%).

СОзн 'місце знаходження' у межах обставинної локативної СК актуалізує семантику 3 слів 1-го ступеню похідності (0,3%), 1 лексеми 2-го ступеню (0,1%).

Квалітативна СОзн 'колір', функціональна СОзн 'продукт карчування', екзистенціальна СОзн 'агрегатний стан' невисокої потужності (0,3%): кожна з них мотивує по 3 лексеми.

СОзн 'явище природи' у межах обставинної СК, СОзн 'здатність пропускати світло' і СОзн 'щільність' у межах квалітативної СК 'фізичні властивості' актуалізують семантичні структури 2 слів кожний (по 0,2%).

СОзн 'здатність гасити вогонь' у межах СК 'фізичні властивості' мотивує одну лексему (0,1%).

Перелічені СОзн здебільшого характеризуються мотиваційною активністю, яка дорівнює двом крокам.

СОзн 'текучість = здатність рухатися', 'колір', 'середовище зростання', 'середовище проживання', 'сфера господарчої діяльності', 'для занять спортом', 'форма організації', 'значимість для людини та живих організмів' актуалізується у семантиці похідних 1-го, 2-го, 3-го ступенів деривації і мають вищу мотиваційну активність.

Найвища мотиваційна активність відрізняє СОзн 'кількість' та 'глибина' і дорівнює 4 крокам за числом словотвірних, у похідних яких вони зберігаються.

З віддаленням від твірного мотиваційна активність семантичних ознак здебільшого зменшується.

4. Функцію ремотиваторів виконують СОзн: 'середовище зростання', 'середовище проживання', 'релігійні вірування', 'температурна характеристика', 'засіб сполучення', 'для занять спортом', 'щільність', 'здатність гасити вогонь'.

Цінність будь-якої словникової дефініції визначається передусім тим, наскільки вдало розкриває вона лексичне значення слова.

Тлумачення лексеми вода, запропоноване в ВАС, в основному, відповідає вимогам, які висуваються до дефініції: словникова стаття до аналізованого номінатива включає ядерні СОзн, виявлені нами на епідигматичному та дериваційному рівнях.

З встановлених домінуючих СОзн, які входять до семантичної структури лексеми вода, тільки СОзн 'здібність просочуватися' не відображена у словниковій дефініції.

Всі перераховані висновки ілюструються в роботі 14 таблицями.

Публікації з теми дисертації:

1. Про методичні прийоми визначення похідного слова на заняттях з сучасної російської мови // Психолого-педагогічні основи активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. - Вінниця, 1992. - Ч. II. - С. 7 - 9.

2. Формирование у студентов навыка в определении мотивации в русском и украинском языках // Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания. Материалы Первых Ганичевских чтений 13-14 октября 1993 г. - Полтава, 1993. - Т. I. - С. 60 - 62.

3. Отражение иерархии семантической структуры слова в словарной дефиниции // Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и

преподавания. Материалы докладов Первых Ганичевских чтений 13-14 октября 1993 г. - Полтава, 1993. - Т. II. - С. 57 - 59. /В співавторстві з Т.І. Плужниковою/.

4. Змістовний аналіз семантичної структури лексично то-тожних дериватів у російській та українській мовах //Мовна діяльність в Україні /проблеми, перспективи/. Тези доповідей і повідомлень наукової конференції. - Вінниця, 1994. - ч. I. - С. 92 - 94. /В співавторстві з Т.І. Плужниковою/.

5. Номинации напитков в русском языке //Шляхи підвищення ефективності підготовки педагогічних працівників. Матеріали II науково-практичної конференції. - Вінниця - Бар, 1994. - ч. III. - С. 169 - 171.

Божн А. М. Иерархия семантической структуры вершины словообразовательного гнезда /на материале СТ со словом-вершиной вода/.

Диссертация /на правах рукописи/ на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - русский язык, Украинский государственный педагогический университет имени М. П. Драгманова, Киев, 1996. Анализируется семантическая структура слова-вершины словообразовательного гнезда вода на основе реверсивной функции ремотиваторов. Установлено, что иерархичность семантических признаков в семантике лексемы обусловлена их мотивационной активностью на деривационном и эпидигматическом уровнях. Материалы диссертации использованы в преподавании вузовского курса современного русского языка.

Bozun A. M. Hierarchy of semantic structure of the top word of the word-formative family (on the material of WF with the top word "water"). The dissertation (manuscript) is presented for receiving the academic degree of candidate of Philology; speciality 10.02.02 - the Russian Language; State Ukrainian

Pedagogical University named by M.P. Drahomanov, Kiev, 1996.

The dissertation provides the analysis of the semantic structure of the apex word in the word - formative family "water" based on reversionary function of its remotivators. The work ascertains that hierarchy of semantic components in semantics of any words is determined by their motivative activity on derivative level.

The materials of the thesis have been used in the process of teaching the Russian Language at higher educational establishments.

Ключові слова: ієрархія семантичної структури, словотвірне гніздо, ремотиватор.

Підписано до друку 6.12.1995 р. Об'єм 1,2. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 315. Безкоштовно.
Дод. УДПУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.